

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ЮРИДИЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені ЯРОСЛАВА МУДРОГО

Г. О. Уразова

**КАТЕГОРІЯ ВІДМОВИ
В ЦИВІЛЬНОМУ ПРАВІ
УКРАЇНИ**

Монографія

Харків
«Право»
2016

УДК 347.232:347.439.3
ББК 67.9(4УКР)304.8
У68

*Рекомендовано до друку вченою радою
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого
(протокол № 10 від 22 квітня 2016 р.)*

Рецензенти:

Т. В. Боднар – доктор юридичних наук, професор, професор кафедри цивільного права Київського національного університету імені Тараса Шевченка;

Ю. В. Мица – кандидат юридичних наук, проректор з економіко-правових питань Харківського інституту кадрів управління

Уразова Г. О.

У68 Категорія відмови в цивільному праві України : монографія / Г. О. Уразова. – Х. : Право, 2016. – 248 с.

ISBN 978-966-937-031-0

У монографії комплексно досліджується категорія відмови в цивільному праві України. Визначено ознаки категорії відмови, з'ясовано співвідношення відмови з такими суміжними поняттями, як відчуження, відмова від здійснення права, позбавлення, втрата права. Доведено, що відмова завжди є одностороннім правочином, через що в деяких правовідносинах вона набуває особливостей. У роботі наведено класифікацію видів відмови, а також односторонньої відмови від договору з обранням двох критеріїв – підстав та умов реалізації цього права; надано загальну характеристику відмови з урахуванням моменту її виникнення, обсягу, підстав, мети, наслідків, можливості скасування; механізм відмови. Охарактеризована відмова від суб'єктивних прав (права власності, права інтелектуальної власності, корпоративних прав, переважних прав, права на спадкування). З'ясовано особливості відмови від одностороннього, двостороннього та багатостороннього правочину. Здійснено порівняльний аналіз понять «відмова від правочину», «відмова від договору», «відмова від зобов'язання», «відмова від виконання зобов'язання» та «відмова від прийняття виконання», а також «розірвання договору» та «відмова від договору».

Для фахівців у галузі цивільного права, вчених та викладачів юридичних вищих навчальних закладів та факультетів, аспірантів, студентів, практичних працівників, а також усіх, хто цікавиться питаннями цивілістики.

**УДК 347.232:347.439.3
ББК 67.9(4УКР)304.8**

ISBN 978-966-937-031-0

© Уразова Г. О., 2016
© Видавництво «Право», 2016

Зміст

Вступне слово	4
Передмова	7

Розділ 1 СУТНІСТЬ КАТЕГОРІЇ ВІДМОВИ В ЦИВІЛІСТИЧНІЙ ДОКТРИНІ

§ 1. Стан наукового дослідження і законодавчого регулювання категорії відмови	10
§ 2. Юридична природа відмови.....	37
§ 3. Умови та механізм здійснення відмови у цивільному праві.....	70

Розділ 2 ХАРАКТЕРИСТИКА ОКРЕМИХ ВИДІВ ВІДМОВ

§ 1. Відмова від суб'єктивних цивільних прав.....	117
§ 2. Відмова від правочину.....	156
§ 3. Види відмов від договору.....	191
Висновки	216
Література	220

Вступне слово

У наш час, коли хвиля дисертацій різного гатунку заповонила правовий простір і зробила майже неможливим обрання теми, яка б не була так чи інакше досліджена, дуже важко визначитися з тим напрямом, який був би цікавим для наукового аналізу і продуктивним для висловлення пропозицій з покращення нормативно-правового регулювання. Тим не менш у науковій праці Г. О. Уразової, що пропонується читачам, це вдалося зробити.

Тематика роботи стосується не просто цивілістичного поняття, що ним оперують науковці та законодавець, а правової категорії, якою є відмова. Проведений автором науковий пошук не дає підстав для сумніву у тому, що це є саме категорія цивільного права, яка запроваджується в різноманітних правовідносинах і регулюється майже всіма інститутами цивільного права. Про відмову йдеться й у речових відносинах — є відмова від права власності та прав на чужі речі, й у відносинах інтелектуальної власності, у договірних, спадкових відносинах тощо.

Звичайно, коли стикаєшся з таким феноменом, то його дослідження має бути не лише глибоким і всебічним, а й орієнтованим на те, щоб виявити спільні риси, властиві цій категорії, чи, навпаки, спростувати наявність тієї квінтесенції, яка дозволяє цю категорію використовувати в абсолютно різних за своєю природою цивільних правовідносинах. Завдання не з легких, але автор праці впоралася із ним блискуче і запропонувала цілісну концепцію права на відмову. В її основу було покладено бачення цієї категорії як одностороннього правочину, тобто дії, що залежить від волі лише однієї особи.

Проте, будучи правовою категорією, що може запроваджуватися в різних правовідносинах з притаманними їм особливостями, відмова піддається їх впливу, яким і обумовлюється механізм її вчинення. Попри те, що

відмова як односторонній правочин не має бути зв'язана з волею інших осіб, з якими суб'єкт перебуває у правовідносинах, правові механізми побудовані таким чином, щоб права та інтереси останніх враховувалися і не порушувалися. Для цього правом встановлюються численні вимоги до запровадження відмови.

У речових правовідносинах це пов'язаність порядку здійснення відмови від права власності (володіння) з урахуванням виду майна, від якого власник (володілець) відмовляється. Зокрема, це стосується вимог про доведення відмови від права на нерухомість до відома реєстраційного органу і внесення відповідного запису до реєстру речових прав на нерухоме майно. Звісно, що завдяки цьому усувається невизначеність у праві на таке майно.

У договірному праві зазвичай механізм вчинення відмови від договору вимагає повідомлення (інколи встановлюється його певний строк) контрагента про таку дію, що не вважається згодою останнього. Це також важливо, оскільки безпосередньо впливає на його права.

Відмова в спадковому праві також доволі широко представлена — це стосується відповідних прав як спадкодавця (заповідача), так і спадкоємців з різними можливостями, які надає їм Цивільний кодекс України.

Авторка висловлює свої міркування з приводу прихованої відмови від особистих немайнових прав, зокрема, через відмову батьків від дитини, відмови від життя. Такий ракурс є нетрадиційним у сфері досліджень особистих немайнових прав і, безсумнівно, поповнює надбання, які були зроблені науковцями.

Такий рівень наукової праці досягнуто завдяки перехресному аналізу багатьох правовідносин, в яких виявлено відмову. Крім того, ґрунтовно аналізуються й суміжні з відмовою поняття відчуження, відмови від здійснення права, позбавлення, втрати права. Все це важливо, оскільки врешті-решт впливає на правовий стан особи, передусім на її майновий стан.

Таке нашарування різноманітних проявів відмови викликало необхідність іноді мозаїчного формування алгоритму дій суб'єкта права на відмову з урахуванням усіх особливостей правовідносин, в яких він перебуває. Наукові пошуки, які здійснила авторка, доводять її зрілість, вміння аналітично мислити, виявляти сутність та бачити недоліки тих чи інших правових конструкцій і пропонувати підходи, які б забезпечили їх вдосконалення. Саме це й характеризує її шлях як становлення науковця, а її роботу — як яскраву,

саморідну, актуальну, глибоку наукову працю. Хочеться побажати Г. О. Уразовій знаходити й в подальшому ніші в цивілістиці, які обійдені увагою, і докладати зусиль для їх дослідження. Адже нею продемонстровано, що вона це може зробити на високому рівні.

**І. В. Спасибо-Фатєєва,
доктор юридичних наук, професор, професор
кафедри цивільного права № 1 Національного
юридичного університету імені Ярослава
Мудрого, член-кореспондент Національної
академії правових наук України**

Передмова

Розвиток суспільних відносин обумовлює зміну цивільного законодавства, зокрема, шляхом розширення його категоріального апарату, до якого належить і така категорія, як відмова.

Категорія відмови є доволі поширеною в різних галузях національного та міжнародного права, а також у законодавстві. Не є винятком і цивільне право України, в якому категорія відмови міститься в кожному його інституті з притаманними їй особливостями. Так, у Цивільному кодексі передбачено право особи відмовитися від своїх прав (ч. 3 ст. 12, ст. 347, п. 2 ч. 1 ст. 406 та ін. ЦК України), а також від правочину (ст. 214 та ін. ЦК України), договору (ч. 3 ст. 651, статті 724, 739 та ін. ЦК України) та зобов'язання (п. 1 ч. 1 ст. 611, ст. 615 та ін. ЦК України).

Дослідження стосується проблематики однієї з найважливіших наскрізних категорій цивільного права — відмови, взятій у цивілістичному вимірі. Практично всі науковці різних часів так чи інакше торкалися категорії відмови, але побіжно, у ракурсі своїх досліджень. Це видатні вчені минулого і сучасності, з-поміж яких К. Н. Анненков, Т. В. Боднар, С. І. Вільнянський, Ю. С. Гамбаров, В. І. Крат, В. П. Маслов, Ю. В. Мица, І. В. Спасибо-Фатеева і багато інших.

Спеціальні комплексні дослідження із цього питання у вітчизняній цивілістиці не проводилися, незважаючи на те, що відмова як правова категорія досить давно використовується в понятійному апараті цивільного права. При цьому в цивілістичній доктрині не склалося єдиного уявлення про те, що являє собою відмова, — є вона поняттям чи правовою категорією. Нездозвільно вирішується також питання про правову природу відмови (правочин, інший юридичний акт), відсутнє системне уявлення про види відмови та їх специфіку; немає єдиного підходу щодо питання про оборотність від-

мови (тобто допустимість «відмови від відмови») тощо. Це свідчить про багатоаспектність проблематики відмови, а відсутність ґрунтового аналізу відмови, яка у різних інститутах цивільного права набуває своїх особливостей, створює теоретичну невизначеність для правозастосування, що проявляється у питанні її правової кваліфікації, умовах, підставах та механізмі застосування відмови, а також наслідках її здійснення. Крім того, як свідчить аналіз судової практики навіть вищих судових інстанцій України, нині існують труднощі з відмежуванням таких інститутів, як «відмова від договору» і «розірвання договору», «відмова від виконання зобов'язання» і «відмова від прийняття виконання зобов'язання» тощо. Через це суди часто допускають неправильне застосування положень цивільного законодавства.

Викладене доводить актуальність та практичну значимість цього дослідження, основною метою якого є формування теоретичних узагальнень, практичних висновків та оптимальної моделі регулювання відмови з урахуванням притаманних їй особливостей у різних видах цивільних право-відносин.

Досліджувані питання аналізуються у широкому часовому діапазоні — з часів римського приватного права і до сьогодення.

У першому розділі монографії розглядаються теоретичні проблеми категорії відмови в цивільному праві, зокрема, визначені спеціальні ознаки категорії відмови, що відрізняють її від інших суміжних правових понять («відчуження», «втрата права», «позбавлення права», «відмова від здійснення права»), з'ясована її юридична природа, сформульовано поняття відмови з урахуванням інституту цивільного права, в якому вона міститься, визначено предмет відмови, розроблено змістовну класифікацію видів відмов залежно від різних критеріїв. Наведено також загальну характеристику відмови з урахуванням моменту її виникнення, обсягу, підстав, мети, наслідків, можливості скасування. Окремо проаналізовано умови та механізм відмови.

Другий розділ монографії — аналіз прикладного застосування зроблених у розділі першому загальнотеоретичних висновків, розгляд окремих випадків відмови, що мають місце в цивільному праві. Зокрема, досліджується відмова від права власності, права інтелектуальної власності, корпоративних прав, переважних прав, права на спадкування, правочину та різні види відмови від договорів.

У роботі проведено детальний аналіз зазначених питань на основі вітчизняної і зарубіжної доктрини та правозастосовної практики, вона є першим у цивільному праві України комплексним дослідженням категорії відмови.

Написання цієї роботи (спочатку дисертації, а потім і монографії) стало можливим завдяки мудрим порадам та усебічному сприянню мого наукового керівника — відомого фахівця в галузі цивільного права, доктора юридичних наук, професора, члена-кореспондента Національної академії правових наук України Інни Валентинівни Спасибо-Фатєєвої. Авторка щиро вдячна своєму вчителю за підтримку і допомогу під час здійснення цього дослідження.

Авторка виражає вдячність за цінні поради професору Тетяні Валеріївни Боднар, кандидату юридичних наук Юрію Вікторовичу Миці — офіційним опонентам під час захисту кандидатської дисертації та рецензентам цієї монографії, а також усьому колективу кафедри цивільного права № 1 Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого. Окрема подяка за суттєву допомогу в роботі над дисертацією професору, завідувачу кафедри цивільного права № 1 Валентині Іванівни Борисовій, доценту Людмилі Миколаївни Барановій, доценту Наталії Валеріївни Коробцовій та доценту Віктору Петровичу Янишену.

Особливу подяку авторка висловлює своїм рідним за розуміння і всебічну підтримку.

Розділ 1

СУТНІСТЬ КАТЕГОРІЇ ВІДМОВИ В ЦИВІЛІСТИЧНІЙ ДОКТРИНІ

§ 1. Стан наукового дослідження і законодавчого регулювання категорії відмови

Відмова як правова категорія має своє історичне коріння. У римському праві використовувався термін «зречення». Щодо розуміння його сутності існувало дві точки зору. Згідно з першою, яка належала прокуляеянцям, — це такого роду дія, що робить можливим набуття права власності шляхом окупації (заволодіння), тобто власність втрачалась не через саму дерелікцію (зречення), а через заволодіння нею новим суб'єктом. Відповідно до другої, протилежної думки (сабіньянців), яка пізніше стала панівною, зречення вже само по собі незалежно від окупації припиняло право власності¹. Отже, різниця між цими поглядами полягала у різній суті розуміння зречення відповідно як способу набуття права власності, що наближало зречення до поняття відчуження та його припинення.

У Дигестах Юстиніана містилися правила, що регулюють відмову від прийняття спадщини, односторонню відмову від права власності на річ, зокрема, визначення моменту припинення права

¹ Пухта, Г. Ф. Курс римського громадянського права [Текст] / Г. Ф. Пухта ; пер. с нем. проф. Рудорффа ; под ред. О. Н. Плевако. — М. : Тип. «Совр. Изв.», 1874. — Т. 1. — С. 150–152.

власності, можливості набуття його іншою особою, обсягу такої відмови та ін. Крім того, робився акцент на розмежуванні понять відмови та відчуження¹.

У доктринальній думці, що формувалася до 20-х рр. ХХ ст., щодо розуміння терміна «відмова» склалися різні погляди. Так, одні вчені² вважали, що відмову необхідно розглядати крізь призму іншого поняття — відчуження, другі — наголошували на тому, що відмова та відчуження є самостійними поняттями, оскільки мають свої відмінності, що в свою чергу свідчить про їх нетотожність. Так, Г. Ф. Шершеневич визначав зречення як одностороннє виявлення волі активної особи, що спрямоване на розірвання існуючого до того часу зв'язку з правом³. Такої ж точки зору дотримувалися й Я. М. Магазінер⁴, К. І. Малишев⁵, К. П. Победоносцев⁶. Крім того, Д. І. Мейєр вважав за доцільне визнати відмову (зречення) самостійним, відмінним від

¹ Дигесты Юстиниана [Електронний ресурс] // Библиотека Гумер. Раздел право и юриспруденция. – Режим доступа: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Pravo/digest/41.php.

² Азаревич, Д. Система римского права. Университетский курс [Текст] / Д. Азаревич. – СПб. : Тип. А. С. Суворина, 1887. – Т. 1. – С. 164; Анненков, К. Н. Система русского гражданского права. Т. II. Права вещные [Текст] / К. Н. Анненков. – СПб. : Тип. М. М. Стасюлевича, 1895. – С. 275; Виндшейд, Б. Учебник пандектного права. Общая часть. Т. 1 [Текст] / Б. Виндшейд ; пер. с нем. под ред. С. В. Пахмана. – СПб. : Изд. А. Гиероглифова и И. Никифорова, 1874. – С. 153–154; Гамбаров, Ю. С. Гражданское право. Общая часть [Текст] : лекции / Ю. С. Гамбаров. – М. : Литография, 1897–1898. – С. 491; Grimm, D. D. Лекции по догме римского права [Текст] : пособие для слушателей / Д. Д. Гримм. – Изд. 5-е, испр. и доп. – Петроград : Гос. тип., 1916. – С. 72; Пухта, Г. Ф. Курс римского гражданского права [Текст] / Г. Ф. Пухта ; пер. с нем. проф. Рудорффа ; под ред. О. Н. Плевако. – М. : Тип. «Совр. Изв.», 1874. – Т. 1. – С. 131; Хвостов, В. М. Система римского права [Текст] : конспект лекций / В. М. Хвостов. – М. : Унив. тип., 1900. – С. 153.

³ Шершеневич, Г. Ф. Учебник русского гражданского права [Текст] / Г. Ф. Шершеневич. – 6-е изд. – СПб. : Издание Бр. Башмаковых, 1907. – С. 75–76.

⁴ Магазінер, Я. М. Советское хозяйственное право [Текст] / Я. М. Магазінер. – Л., 1928. – С. 336.

⁵ Мальшев, К. Курс гражданского права, составленный по лекциям профессора Императорского Санкт-Петербургского университета К. Мальшева [Текст] / К. Мальшев. – СПб., 1879–1888. – С. 177.

⁶ Победоносцев, К. П. Курс гражданского права. Первая часть: вотчинные права [Текст] / К. П. Победоносцев. – М. : Статут, 2002. – С. 492.

відчуження способом припинення права власності, тобто таким, якого не відповідає набуття права іншою особою.

Необхідність такого визнання обґрунтовувалася певними доводами:

– по-перше, власник, зрікаючись свого права, не має на думці, щоб його річ зробилася чиеюсь власністю, а прагне лише припинити своє право;

– по-друге, внаслідок зречення права власності на річ вона стає безхазяйною, оскільки його набуття іншою особою, у тому числі й державою, відбувається нечасто;

– по-третє, є речі, які внаслідок зречення власника права власності на них взагалі вибувають з юридичного буття, і цього достатньо, щоб допустити зречення як спосіб припинення права власності, а не переходу його від однієї особи до іншої (наприклад, птах, що тримався у клітці, випускається на волю)¹.

Таким чином, існування різних точок зору дореволюційних вчених щодо розуміння поняття «відмови» (зречення) свідчить про його поширеність та значимість у цивільних правовідносинах цього періоду. Вважаємо за потрібне підтримати думку, згідно з якою відмова є самостійним поняттям.

У законодавчих актах, зокрема у проектах Цивільного Уложення Російської імперії 1899 і 1905 років, було передбачено право верителя (тобто кредитора) відмовитися від права вимоги, від договору у випадках, якщо: а) боржник прострочить виконання зобов'язання у строк, передбачений договором; б) через прострочення виконання зобов'язання подальше його виконання вже не має значення. Врегульовані також правила відмови від прийняття спадщини².

Німецьким цивільним уложенням (далі — НЦУ) було запроваджено підхід до розуміння термінів «відмова», «відчуження» через по-

¹ Мейер, Д. И. Русское гражданское право [Текст] : в 2 ч. по испр. и доп. 8-му изд., 1902 / Д. И. Мейер. – М. : Статут, 1997. – Ч. 2. – С. 381. – (Классика российской цивилистики).

² Гражданское Уложение. Проект Высочайше учрежденной Редакционной Комиссии по составлению Гражданского Уложения. Ст. 1–276 с объяснениями. Кн. 5. Обязательства. Т. 1 [Текст]. – СПб. : Гос. тип., 1899. – С. 379; Гражданское Уложение. Проект Высочайше учрежденной Редакционной Комиссии по составлению Гражданского Уложения, 1905 г. [Электронный ресурс] // Библиотека юридических редкостей. – Режим доступа: http://oldlawbook.narod.ru/proektGU.htm#_Точ74672319.

няття «розпорядження». Це обумовлено тим, що в основі відмови та відчуження лежить воля особи (отже, вони ґрунтуються на юридичному правочині (волевиявленні)).

При цьому виокремлюються такі види розпоряджень:

1) відчуження, під яким розуміють тільки передання права, наприклад, права власності або відступка права вимоги;

2) обтяження права, тобто встановлення іншого речового права на майно;

3) відмова (у широкому сенсі) від правової вигоди шляхом спрямованого на це волевиявлення. Ця вигода може бути правом або ж впливати з якої-небудь норми права, що діє в інтересах третьої особи¹.

Отже, поняття «відчуження» та «відмова» охоплюються терміном «розпорядження», оскільки до нього входить не тільки перенесення права на іншу особу (відчуження у вузькому значенні), а й просте припинення права (відмова від права).

Наведене дає підстави твердити, що у дореволюційний період відмова, а точніше, її поняття, механізм здійснення, наслідки були під пильною увагою вчених, наукові висновки яких знаходили своє відображення у законодавчих актах. У доктрині цього періоду (як і в римській) все ще було дискусійним питання щодо самостійності терміна «відмова».

У цивілістичній доктрині радянського періоду не приділялося достатньої уваги вивченню відмови. Однак деякі вчені² у підручниках з радянського цивільного права фрагментарно розглядали питання щодо відмови від договірного зобов'язання та від спадщини. Це обумовлено тим, що, по-перше, у законодавстві коло її існування в окремих інститутах цивільного права було звужене. Наприклад, у ЦК

¹ Эннекцерус, Л. Курс германского гражданского права. Кн. 1 [Текст] / Л. Эннекцерус. – М. : Изд-во иностр. лит., 1949. – С. 96.

² Советское гражданское право [Текст] : учебник. Часть вторая / под общ. ред. В. Ф. Маслова, А. А. Пушкина. – Изд. 2-е, перераб. и доп. – Киев : Вища шк., 1983. – С. 492; Советское гражданское право [Текст] : учебник. Часть первая / под общ. ред. В. А. Рясенцева. – Изд. 3-е, перераб. и доп. – М. : Юрид. лит., 1986. – С. 536; Вільнянський, С. І. Радянське цивільне право. Ч. I [Текст] : навч. посіб. / С. І. Вільнянський. – Х. : Вид-во ХДУ, 1966. – С. 316.

УСРР 1922 р.¹, за загальним правилом, відмова від договору не дозволялась. Як виняток, у ст. 145 зазначалося, що відмова можлива, у випадку коли виконання договору стало неможливим для однієї зі сторін через обставини, за які вона відповідає. У ЦК УСРР 1963 р.² також було закріплено правило щодо недопустимості односторонньої відмови від виконання зобов'язання, якщо інше не передбачено законом (ст. 162). По-друге, у деяких інститутах цивільного права відмова взагалі не передбачалася (наприклад, відмова від права власності). По-третє, були законодавчо встановлені обмеження щодо можливості її здійснення певними суб'єктами. Так, якщо сторонами договірною зобов'язання виступали соціалістичні організації, відмова від прийняття простроченого виконання допускалася тільки у випадках і на умовах, встановлених спеціальним законом або договором (ст. 213 ЦК УСРР 1963 р.).

Таким чином, як законодавство, так і доктрина радянського періоду не внесли вагомому внеску у розвиток категорії «відмови». Основні конструкції відмови в різних інститутах цивільного права, розроблені здебільшого науковцями дореволюційного періоду, зберегли свою актуальність та знайшли своє відображення у чинному законодавстві та цивілістичній доктрині XXI ст.

Увага сучасних науковців до дослідження поняття відмови поступово зростає через її поширеність у цивільному законодавстві. Так, В. В. Луць³, М. О. Єгорова⁴, О. В. Дзера⁵, Є. В. Оболонкова⁶ аналізують

¹ Цивільний кодекс Української СРР 1922 р. [Електронний ресурс] // Юрист. – Режим доступу: http://yurist-online.org/laws/codes/ex/civilnyi_kodeks_usrr_1922.pdf.

² Цивільний кодекс Української РСР від 18.07.1963 № 1540-VI [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1540-06/page4>.

³ Луць, В. В. Контракти у підприємницькій діяльності [Текст] : навч. посіб. / В. В. Луць. – 2-ге вид., переробл. і допов. – К. : Юрінком Інтер, 2008. – 576 с.

⁴ Єгорова, М. А. Односторонний отказ от исполнения гражданско-правового договора [Текст] / М. А. Егорова. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : Статут, 2010. – 528 с.

⁵ Цивільне право України. Загальна частина [Текст] : підручник / за ред. О. В. Дзери, Н. С. Кузнецової, Р. А. Майданика. – 3-тє вид., переробл. і допов. – К. : Юрінком Інтер, 2010. – 976 с.

⁶ Оболонкова, Е. В. Односторонний отказ от исполнения обязательства: Научно-практическое исследование [Текст] : монография / Е. В. Оболонкова. – М. : Волтерс Клувер, 2010. – 144 с.

її у договірному праві, але при цьому мають різний підхід до розуміння сутності відмови. Зокрема, В. В. Луць розглядає односторонню відмову від договору як засіб оперативного впливу¹; М. О. Єгорова — як спосіб припинення та зміни договірних правовідносин²; О. В. Дзєра виокремлює взаємоузгоджену відмову від договору, яка спричиняє його розірвання, та односторонню відмову, що, як правило, не спричиняє його автоматичного припинення³; Є. В. Оболонкова вважає її способом одностороннього розірвання договору⁴; С. О. Погрібний⁵, Є. О. Суханов⁶ — у речовому праві як спосіб припинення права власності з акцентом на відмінність понять «відмова» і «відчуження»; Н. Ю. Голубєва — відмову від проведення конкурсу та від зобов'язання з публічної обіцянки винагороди як спосіб припинення зобов'язання⁷.

У Цивільному кодексі України (далі — ЦК України) 2003 р. термін «відмова» є доволі поширеним: законодавець закріпив його у багатьох статтях різних глав. Так, відмова від права власності регулюється ст. 347 ЦК України, відмова володільця від володіння майном — п. 1 ч. 1 ст. 399 ЦК України, відмова від сервітуту особи, в інтересах якої він встановлений, — п. 2 ч. 1 ст. 406 ЦК України, відмова землекористувача від права користування земельною ділянкою для забудови —

¹ Луць, В. В. Контракти у підприємницькій діяльності [Текст] : навч. посіб. / В. В. Луць. — 2-ге вид., переробл. і допов. — К. : Юрінком Інтер, 2008. — С. 67–68.

² Єгорова, М. А. Односторонний отказ от исполнения гражданско-правового договора [Текст] / М. А. Єгорова. — 2-е изд., перераб. и доп. — М. : Статут, 2010. — С. 357.

³ Цивільне право України. Загальна частина [Текст] : підручник / за ред. О. В. Дзєри, Н. С. Кузнецової, Р. А. Майданика. — 3-тє вид., переробл. і допов. — К. : Юрінком Інтер, 2010. — С. 271–272.

⁴ Оболонкова, Е. В. Односторонний отказ от исполнения обязательства: Научно-практическое исследование [Текст] : монография / Е. В. Оболонкова. — М. : Волтерс Клувер, 2010. — С. 5.

⁵ Цивільне право України. Особлива частина [Текст] : підручник / за ред. О. В. Дзєри, Н. С. Кузнецової, Р. А. Майданика. — 3-тє вид., переробл. і допов. — К. : Юрінком Інтер, 2010. — С. 676.

⁶ Российское гражданское право [Текст] : учебник : в 2 т. Т. I: Общая часть. Вещное право. Наследственное право. Интеллектуальные права. Личные неимущественные права / отв. ред. Е. А. Суханов. — 2-е изд., стереотип. — М. : Статут, 2011. — С. 530–531.

⁷ Цивільне право України. Загальна частина [Текст] : підручник / за ред. О. В. Дзєри, Н. С. Кузнецової, Р. А. Майданика. — 3-тє вид., переробл. і допов. — К. : Юрінком Інтер, 2010. — С. 534.

п. 3 ч. 1 ст. 416 ЦК України, одностороння відмова від зобов'язання — ч. 2 ст. 598 та ст. 615 ЦК України, спеціальні норми про односторонню відмову від окремих видів договорів, а також недоговірних зобов'язань — у відповідних главах ЦК України.

В інших законах України категорія «відмова» є також досить поширеною. У статті 10 Закону України «Про захист прав споживачів»¹ передбачається право споживача відмовитися від договору про виконання робіт (надання послуг), у ст. 11 — заборона кредитодавцю відмовлятися від прийняття платежу у разі дострокового повернення споживчого кредиту та ін.; за ст. 21 Закону України «Про заставу»² можлива відмова заставодержателя залишити заставлене майно за собою, ст. 29 — відмова кредитора прийняти виконання; ст. 7 Закону України «Про фінансовий лізинг»³ — відмова від договору лізингу; у ст. 22¹ Закону України «Про залізничний транспорт»⁴ міститься відмова перевізника від договору міжнародного залізничного перевезення пасажирів та ін.

Через таку розповсюдженість категорії «відмова» у цивільному законодавстві і відсутність її комплексного дослідження у доктрині застосування відмови викликає певні труднощі в судовій практиці, які знаходять свій прояв, зокрема, у визначенні її правової природи, обсягу, кваліфікації деяких дій як відмови, можливості суду на власний розсуд перекваліфікувати вид відмови від договору, механізму здійснення відмови та її наслідків тощо.

Втім, про відмову йдеться не лише у цивільному законодавстві, а й в інших галузях законодавства. У Сімейному кодексі України (далі — СК України) регулюється «відмова від вступу в шлюб» (ст. 31); «відмова від шлюбу» (частини 3, 4 ст. 31); «відмова дружини від народження дитини» (ч. 2 ст. 50); «відмова від шлюбного договору» (ст. 101) та ін.

¹ Про захист прав споживачів [Електронний ресурс] : Закон України від 12.05.1991 № 1023-ХІІ. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/1023-12>.

² Про заставу [Електронний ресурс] : Закон України від 02.10.1992 № 2654-ХІІ. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2654-12>.

³ Про фінансовий лізинг [Електронний ресурс] : Закон України від 16.12.1997 № 723/97-ВР. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/723/97-вр>.

⁴ Про залізничний транспорт [Електронний ресурс] : Закон України від 04.07.1996 № 273/96-ВР. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/273/96-вр>.

Господарський кодекс України (далі — ГК України) також оперує поняттям відмови, зокрема: «відмова від виконання зобов'язання зобов'язаною стороною» (ч. 6 ст. 193); «відмова від оплати за зобов'язанням»; «відмова від прийняття подальшого виконання зобов'язання» (пп. 1, 2 ч. 1 ст. 236) та ін.

За Земельним кодексом України (далі — ЗК України) є «відмова особи, в інтересах якої встановлено земельний сервітут» (п. б ч. 1 ст. 102); «відмова в продажу земельної ділянки» (ч. 5 ст. 128); «добровільна відмова власника від права на земельну ділянку» (п. а ст. 140); «добровільна відмова від права власності або права постійного користування земельною ділянкою» (ст. 142) та ін.

Чимало прикладів відмови знає й публічне законодавство, зокрема, статті 17, 31 та ін. КК України; ч. 2 ст. 18 та ін. КПК України; ч. 2 ст. 31 та ін. ЦПК України; ст. 14 Закону України «Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом»¹ та ін.; ст. 22 Закону України «Про доступ до публічної інформації»² та ін.; ст. 27 Закону України «Про державну реєстрацію юридичних осіб та фізичних осіб — підприємців»³ та ін.

У міжнародному законодавстві категорія «відмова» також часто використовується. Зокрема, Конвенція Організації Об'єднаних Націй про договори міжнародної купівлі-продажу товарів⁴ містить положення про відмову покупця прийняти виконання з боку продавця (ст. 50), від прийняття надмірної кількості поставки (ст. 52), від товару (ст. 86) та ін. У Додатковому протоколі до Конвенції про права людини та

¹ Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом [Електронний ресурс] : Закон України від 14.05.1992 № 2343-ХІІ. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2343-12>.

² Про доступ до публічної інформації [Електронний ресурс] : Закон України від 13.01.2011 № 2939-VI. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2939-17>.

³ Про державну реєстрацію юридичних осіб та фізичних осіб – підприємців [Електронний ресурс] : Закон України від 15.05.2003 № 755-IV. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/755-15>.

⁴ Про договори міжнародної купівлі-продажу товарів [Електронний ресурс] : Конвенція Організації Об'єднаних Націй від 11.04.1980. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_003.

біомедицину, який стосується біомедичних досліджень (ч. 2 ст. 14)¹, йдеться про відмову особи дати згоду на участь у дослідженні та ін.

Отже, категорія «відмова» фігурує майже в усіх фундаментальних галузях чинного українського законодавства, а також у міжнародному праві, хоча й без загальноправового визначення. Це дає підстави визначати її як загальноююридичну категорію, а не просто як поняття. Хоча, власне, чіткого їх розмежування фактично немає, однак слід усвідомлювати, що ці терміни різняться.

Так, «поняттям» пропонувано вважати: а) одну з форм мислення, результат узагальнення суттєвих ознак об'єкта дійсності; б) розуміння кимось чого-небудь, що склалося на основі будь-яких відомостей, власного досвіду; в) думку про що-небудь, погляд (сукупність поглядів) на щось, рівень розуміння чогось².

У логіці термін «поняття» вживається у двох значеннях: 1) форми осягнення сутності явищ, відображення загального та істотного у предметах; 2) частини судження. Наукове поняття, що розглядається з позиції діалектичної логіки, характеризується як уявне відтворення сутності об'єкта, що пізнається, як концентрація знань про нього.

Беручи за основу логічний підхід щодо визначення терміна «поняття», А. М. Васильєв формулює його як змістовний, предметний образ, який відтворює у мисленні об'єктивну сутність реальних процесів правової дійсності і відносин, що існують у ній, та виражає специфічно правову, якісну визначеність цих процесів та явищ³.

Таким чином, правове поняття — це логічна, загальна думка про предмет або явище правової дійсності, що відображає їх суттєві ознаки. Вони виражаються термінами-словами (наприклад, строк, договір, заповіт та ін.); термінами-словосполученнями (наприклад, позовна давність, цінний папір, комерційна таємниця та ін.); або за допомогою

¹ Додатковий протокол до Конвенції про права людини та біомедицину, який стосується біомедичних досліджень [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://search.ligazakon.ua/1_doc2.nsf/link1/info/MU05263.html.

² Великий тлумачний словник сучасної української мови [Текст] / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – К. ; Ірпінь : ВТФ Перун, 2002. – С. 863.

³ Васильєв, А. М. Правовые категории. Методологические аспекты разработки системы категорий теории права [Текст] / А. М. Васильев. – М. : Юрид. лит., 1976. – С. 57.

термінологічного звороту (особисті немайнові блага, місце вчинення правочину, об'єкти, вилучені з цивільного обороту, та ін.).

Термін «категорія» походить від грец. *katēgoría* (висловлення, звинувачення, ознака). Він має декілька значень. З позиції філософії категорією є основне логічне поняття, що відбиває найзагальніші закономірні зв'язки й відносини, які існують у реальній дійсності. З наукової позиції — родове поняття, що означає розряд предметів, явищ та ін. або їхню важливу спільну ознаку. У соціальній площині це група, розряд однорідних предметів, осіб чи явищ, що відрізняється від інших певними ознаками¹.

У науці термін «категорія» трактується вужче. Науковці визначають категорію як найбільш загальне фундаментальне, абстрактне поняття, що відображає об'єктивно необхідне та істотне у праві (його сутність, якість, структуру, форму та ін.)². Це дає змогу охарактеризувати правові категорії як основні фундаментальні поняття, що являють собою найбільш глибокі за змістом та широкі за обсягом у межах правової науки.

Таким чином, правова категорія є родовою відносно правового поняття, отже, основні, фундаментальні поняття науки і є її категоріями, які виокремлюються у складі кожної галузевої юридичної науки. Складається враження, що до системи категорій окремої науки належать лише ті, що максимально узагальнюють особливе, специфічне в об'єкті цієї науки³.

¹ Великий тлумачний словник сучасної української мови [Текст] / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. — К. ; Ірпінь : ВТФ Перун, 2002. — С. 420.

² Селіванова, О. О. Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія [Текст] / О. О. Селіванова. — Полтава : Довкілля-К, 2006. — С. 202.

³ Однак у науці цивільного права не існує єдиної точки зору про те, що необхідно відносити до її категорій. Так, І. М. Ткаченко вважає, що фундаментальними категоріями цивільного права є: зобов'язання, спадкування, право власності, об'єкти цивільних прав, правочин (Ткаченко, І. М. Розмежування термінів: «правове поняття», «правова категорія» та «правовий концепт» (на прикладі норм цивільного кодексу України) [Текст] / І. М. Ткаченко // Учен. зап. Тавр. нац. ун-та ім. В. И. Вернадского. Серія «Юридические науки». — 2009. — Т. 22 (61). — № 1. — С. 387); Є. В. Вавілін — цивільно-правове зобов'язання, виконання зобов'язання, цивільно-правове відношення, здійснення суб'єктивного цивільного права, законний інтерес, суб'єкти цивільних правовідносин та ін. (Вавілін, Е. В. Осуществление и защита гражданских прав [Текст] / Е. В. Вавилин. — М. : Волтерс Клувер, 2009. — С. 3). Проте цей перелік не є вичерпним, оскільки наука цивільного права ґрунтується на різноманітних категоріях та поняттях.

Оскільки відмова, по-перше, міститься практично у всіх інститутах сучасного цивільного права та законодавства, по-друге, є максимально узагальнюючим поняттям (тобто глибоке за змістом та широке за обсягом), у ЦК України міститься «відмова від права», «відмова від здійснення права», «відмова від правочину», «відмова від договору», «відмова від зобов'язання», «відмова від прийняття спадщини», а також відмова від різних дій та деякі інші випадки відмови, вона має вважатися основним, фундаментальним поняттям цивільного права, а значить — його категорією.

Отже, наведений історичний аналіз категорії «відмова» дозволяє зробити висновки, що у переважній більшості поряд з нею вживаються поняття «зречення», «відчуження» (*alienatio*), «скасування».

Перш за все, вважаємо за потрібне звернутися до їх лінгвістичного тлумачення.

Відмова визначається як непогодження брати що-небудь; не приймати, відступитися, зректися, відректися; покидати, залишати. *Зречення* (від кого-, чого-небудь) — відмовлятися від прав на що-небудь, від спадщини. Під *відчуженням* розуміється передання майна на користь іншої особи, організації, держави. *Скасування* — визнання, оголошення чого-небудь недійсним, незаконним; анулювання, відміна¹. Отже, поняття «відмова», «зречення», «скасування» є синонімічними та мають однакову сутність. Проте у понятті «відчуження» закладено дещо інший сенс. У сучасному цивільному законодавстві поняття «зречення» не використовується; щодо «відмови» та «скасування», то законодавець оперує цими поняттями, не порушуючи їх тотожної мовної сутності.

Між тим у цивільному праві термін «відмова» також співвідноситься з такими правовими поняттями, як «відмова від здійснення права», «втрата права», «позбавлення права». Деякі вчені² його

¹ Ожегов, С. И. Словарь русского языка [Текст] / С. И. Ожегов ; под ред. Н. Ю. Шведовой. – 23-е изд. – М. : Азъ, 1991. – С. 512.

² Седова, Ж. И. Принцип эстоппель и отказ от права в коммерческом обороте Российской Федерации [Текст] / Ж. И. Седова, Н. В. Зайцева. – М. : Статут, 2014. – С. 53, 109.

аналізують поряд з принципом *естопель* та відмовою від застосування примусових заходів¹.

Для відмежування категорії «відмова» від деяких згаданих понять, виокремлення її спеціальних ознак необхідно провести їх порівняльний аналіз.

Відмова від права та скасування. Як зазначається в науковій літературі, скасування є одностороннім правочином, який дає змогу особі змінити свою первісну волю і виразити інший намір. Наприклад, припинити повноваження представника або відмінити заповіт. Це відбувається шляхом скасування довіреності або заповіту². Скасуванням є волевиявлення особи, яке має зовнішню форму фіксації у певному документі (наприклад, довіреності, заповіті). Незважаючи на те, що видача довіреності, складення заповіту є односторонніми правочинами, законодавець не використовує поняття «відмова» (який властивий відмові від правочинів). Вважаємо, що така особливість у використанні поняття «скасування» обумовлена представницькими правовідносинами, що засвідчуються довіреністю, одним зі способів припинення яких є скасування. Що стосується скасування заповіту, то тут законодавець використовує таке поняття задля акцентування уваги на втраті чинності саме заповіту як волевиявлення заповідача.

Проте не завжди скасування пов'язане з відмовою від права. Різниця між поняттями «відмова» та «скасування» не лише лексична, а й змістовна. У НЦУ передбачено, що у випадку обтяження земельної ділянки відмова від обмежених речових прав, за загальним пра-

¹ У цій роботі не будуть розглядатися принцип англо-американського права *естопель* (*estoppel*) та відмова від застосування примусових заходів (*equitable forbearance*). Слід зазначити лише, що під принципом «естопель» розуміється заборона, позбавлення сторони права заперечення; позбавлення сторони права посилятися на будь-які факти, оспорювати або заперечувати їх через раніш зроблену заяву про зворотне на шкоду протилежної сторони в процесі судового/арбітражного розгляду. Його суть полягає у втраті можливості використовувати засоби правового захисту. Що стосується відмови від застосування примусових заходів, то її основою є принцип права справедливості.

² Цивільний кодекс України: науково-практичний коментар: пояснення, тлумачення, рекомендації з використанням позицій вищих судових інстанцій, Міністерства юстиції, науковців, фахівців. – Т. 4: Об'єкти. Правочини. Представництво. Строки [Текст] / за ред. проф. І. В. Спасибо-Фатєєвої. – Х. : ФО-П Колісник А. А., 2010. – С. 570. – (Коментарі та аналітика).

вилом, не означає припинення цих прав, оскільки їх набуває власник (§ 1063, 1110, 1163, 1168, 1256 НЦУ). У цьому випадку відбувається об'єднання обмеженого речового права та права власності (§ 889, 1256 НЦУ). Отже, відмова від цих прав не означає їх скасування, яке б мало наслідком їх припинення. Тому законодавець поряд із нормами про відмову від обмежених речових прав передбачає і норми про скасування цих прав¹.

Інше регулювання речових прав на чуже майно міститься в законодавстві України. Так, однією з підстав їх припинення є відмова від таких прав (п. 1 ч. 1 ст. 399, п. 2 ч. 1 ст. 406, п. 3 ч. 1 ст. 416 ЦК України). Отже, на відміну від німецького права, за українським законодавством, внаслідок відмови від таких прав не відбувається їх автоматичне об'єднання. Тому необхідності у такій підставі припинення речових прав на чуже майно, як скасування, у ЦК України немає.

Таким чином, у національному праві закріплена інша правова конструкція регулювання відмови від речових прав на чуже майно, внаслідок чого поняття «скасування» та «відмова» мають однаковий правовий наслідок — припинення певного права. Отже, незважаючи на те, що законодавець стосовно відмови від одностороннього правочину використовує інші терміни, наприклад, «скасування» (довіреності, заповіту), «відкликання» (гарантії — ч. 3 ст. 561 ЦК України)², вважаємо, що йдеться про тотожні за змістом дії (правочини).

Щодо *відмови* та *відчуження*, то під останнім у широкому значенні розуміється будь-яке припинення права за волею уповноваженої особи, яке складається з: 1) припинення права для цієї особи з перенесенням його на іншу особу; та 2) односторонніх актів відмови від права без такого його перенесення³. Проте у вузькому значенні відчуження розуміють як припинення права, що здійснюється шляхом

¹ Василевская, Л. Ю. Вещные сделки по германскому праву: методология гражданско-правового регулирования [Текст] : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.03 / Л. Ю. Василевская. – М., 2004. – С. 244.

² Спасибо-Фатеева, І. В. Категорія відмови в цивільному праві України [Текст] / І. В. Спасибо-Фатеева // Цивілістика: на шляху формування доктрин : вибр. наук. пр. / І. В. Спасибо-Фатеева. – Х. : Золоті сторінки, 2012. – С. 430.

³ Анненков, К. Н. Система русского гражданского права. Т. II. Права вещные [Текст] / К. Н. Анненков. – СПб. : Тип. М. М. Стасюлевича, 1895. – С. 275.